

בדין החזרת ריבית קצוצה

כך אומרת הגמרא בקידושין ו ע"ב: "אמר אביי: המקדש במלוה אינה מקודשת, בהנאת מלוה – מקודשת, ואסור לעשות כן מפני הערמת ריבית. האי הנאת מלוה היכי דמי, אילמא דאמר לה ארבע בחמשה וקדשה בזו החמישי, רבית מעלייתא היא". ופירש שם רש"י: "ואמאי קרי ליה הערמת ריבית". ופירש הריטב"א: "לישנא בעלמא קא מקשי ליה היכי קרי ליה הערמת ריבית, אבל ודאי אפילו בריבית גמורה אם כבר פרעתו וחזר וקידשה בו מקודשת, דמעוה דריביתא שפרעם לווה למלוה קננהו לגמרי, וממון גמור הם לו, אלא שיש עליו חובה להחזירו, ובי"ד מוציאין ממנו, ואם מת אין בניו חייבין להחזיר אלא בדבר מסויים מפני כבוד אביהם".

וכתב הריטב"א דכשנותן הלווה את הריבית למלווה, כיוון שמרצונו נותן לו נעשה לממונו הגמור של המלווה וחזי לקידושי אשה, אלא שהתורה אמרה "וחי אחך עמך" היינו שיש מצוה להחזיר. ועיין ב"אבני מילואים" (סי' כח, ס"ק נב), המביא את הריטב"א וכותב, דאין חילוק בין נותן מעות בריבית לנותן חפץ, בשני המקרים קנה המלווה, כיוון שהחייב להחזיר חפץ הוא משום כבוד אביהם אבל מעיקר הדין זכה בחפץ. וכתב שם רבנו ירוחם, דאפילו מקדש במעות ריבית אינה מקודשת דגול גמור הוא ביד המלווה דלא קנאו. והקשה עליו מהא דתנן "הניח אביהם מעות של ריבית אין צריכים להחזיר, הניח להם אביהם פרה וטלית וכל דבר מסויים חייבים להחזיר מפני כבוד אביהם". ולפי רבנו ירוחם, דלא קנאו המלווה, כיצד זכו בזה היורשים.

וכתבו האחרונים דנחלקו השיטות הנ"ל בביאור הסוגיה בבבא קמא קיב ע"א. הגמרא שם אומרת כך: "רב אדא בר אהבה מתני להא דרמי בר חמא אהא, הניח להם אביהם מעות של ריבית אעפ"י שיודעים שהם של ריבית אין חייבים להחזיר. אמר רבי בר חמא: זאת אומרת רשות יורש כרשות לוקח". התוס' ביארו דחשיב גול גמור ביד המלווה, אך כיוון שרשות יורש היא כרשות לוקח, היורשים זוכים מדין ייאוש ושינוי רשות.

"רבא אמר: לעולם אינה כרשות לוקח ולא חשיב שינוי רשות, ושאי הכא דאמר קרא 'אל תקח ממנו נשך ותרבית'. אהדר ליה: כי היכי דניחי בהדך, לדידיה קא מזהר ליה רחמנא, לבריה לא מזהר ליה רחמנא". וא"כ דוחה רבא שיש כאן גזירת הכתוב, שלפיה אין הבן צריך להחזיר. ואומר בעל "מחנה אפרים", שגם רבא סובר, שזה גול ביד המלווה, אלא שישנה גזירת הכתוב, שממנה לומדים שהיורשים פטורים מלהחזיר. ואולם שאר האחרונים סוברים שהגמי חוזרת בה, ואינו גול ביד מלווה, שהרי אילו היה זה גול, לא היו היורשים זוכים, שהרי לא היה שינוי רשות ברשותם. ועצם זה שהתורה פטרה אותם מלהחזיר מהוה. ראיה שהמלווה זכה בריבית, והיורשים פטורים להחזיר מפני ש"ליה אזהר רחמנא, לבריה לא אזהר". אכן דברי "מחנה אפרים" צריכים ביאור: אם אמנם המלווה לא זכה, מדוע נאמר שהיורשים פטורים מלהחזיר, והרי זה חשיב גול ביד המלווה.

יסוד המחלוקת אם זוכה המלווה בחפץ או דהווי גול בידו תלוי במחלוקת אחרונים אחרת. בעל "אבני מילואים" (סימן כח, ס"ק כב, ד"ה ונראה) כתב, דאף שהתורה אסרה

על המלווה לקחת ריבית, מ"מ הלווה חייב לשלם את הריבית, דכיוון שהתחייב יש עליו חיוב לשלם את הריבית. אמנם יש איסור על המלווה לגבות, אבל החוב נשאר חוב. ובעל "חזון איש", ריש הלכות ריבית, כתב, שבמצב שבו יש ממון שהתורה אסרה לגבותו, ושאינו מגיע לידי גבייה, נפקע החוב, ולכן כשגובה המלווה, הווי גזל בידו. והנה, לשיטותיהם של הסוברים שהמלווה זכה בעצם הריבית, אך יש חיוב להחזיר משום "וחי אחיך עמך", יש להסתפק: האם החיוב להחזיר הוא כלפי שמים, וכשם שאדם מצוה על סוכה ולולב כן הוא מצוה להחזיר את הריבית או שיש כאן חוב ממוני ושעבוד נכסים שהטילה אותו התורה על המלווה, והוא בגדר חובה להחזיר את החוב. הנה מצונו מחלוקת ראשונים בדברי הגמ' ב"מ סב ע"ב. למדנו שם כך: "אמר ר' אלעזר: ריבית קצוצה יוצאה בדיינים", וכתב שם רש"י: "וכופין אותו ב"ד להחזיר". הרשב"א כתב שם שאין הכוונה שב"ד יורדים לנכסיו, אלא שיש עליו מצוות עשה להחזיר, וכופין אותו עד שתצא נפשו לקיים עשה, כמו לולב וסוכה. והוכיח מהא דהיורשים פטורים להחזיר. ואם נאמר שיש שעבוד נכסים להחזיר את הריבית, מדוע פטורים היורשים, הרי השעבוד קיים. אלא מוכח מכאן שהחובה שעל המלווה להחזיר היא מצווה בעלמא, "ליה אזהר רחמנא לבריה לא אזהר". בעל "החינוך" (מצוה שמג) כתב, שב"ד יורדים לנכסיו, וא"כ הוא סובר שיש חוב ממוני להחזיר וחל שעבוד נכסים. ונחלקו אם חיוב החזרת ריבית הוא מצווה לשמים, כסוכה ולולב, או שהטילה תורה להחזיר, והוא חיוב ממוני על המלווה ונשתעבדו הנכסים. על ראיית הרשב"א, שאם חל שעבוד נכסים כיצד נפקע השעבוד במיתתו של המלווה ופטורים היורשים, נכתב בתוס' הרא"ש (ב"מ סא ע"ב, ד"ה יכין רשע), דחידשה תורה שאף שחל שעבוד על הנכסים, הבנים פטורים להחזיר, כי נפקע השעבוד. וההסבר לדבר כך הוא: כיוון שהשעבוד בא מחמת החיוב של "וחי אחיך עמך", ומחויב המלווה להחזיר, ומאחר שעל הבנים אין מצווה להחזיר, פקע השעבוד. הראשונים נחלקו אם מחילה מועילה בריבית. הרמב"ם (הלכות מלווה ולווה, פרק ד, הלכה יג) פוסק שמחילה מועילה, ואם הלווה מחל נפטר המלווה. והורו מקצת הגאונים שמחילה אינה מועילה. ונחלקו בשאלה זו אם חיוב השבה הוא רק כלפי שמים כשאר המצוות, ואם כן אין הלווה בעלים למחול, או שהוא חיוב ממוני ללווה ומועילה מחילה. הרמב"ם סובר שהחיוב הוא ממוני, ולכן מחילה מועילה, ואילו הגאונים סוברים שהחיוב הוא מצווה כלפי שמים, ולכן אינו בעלים למחול. וכן כתב הריטב"א (ב"מ סא ע"ב): "ידעת מרי כדעת הגאונים דתביעת רבית לא היא כשאר תביעת גזל ואונאה וכיוצא בהן שחייב הכתוב להחזיר איסור שבלע וכו', אלא דהתם איכא דין ממון לחבירו ומהניא מחילה, אבל הכא לשמים הוא חייב, וכיון שכן לא תועיל לו מחילת חברו". בשולחן ערוך (חו"מ, סימן ט, סעיף א) נכתב כך: "צריך הדיין להזהר שלא ליקח שוחד, ואם לקח צריך להחזיר כשיתבענו הנותן". ונכתב בסמ"ע דבלא תביעה אין צריך להחזירו, כיוון דלא קיבלו אלא מרצון הנותן. ולא דמי לריבית דכתוב בה "וחי אחיך עמך", עליך להחזיר לו כדי לחיות, היינו: אף בלא תביעת הלווה חייב המלווה להחזיר. והקשה עליו בטי"ז: "אשתמיט ליה דברי רש"י ב"מ ס"א וז"ל ריבית קצוצה כופין ב"ד להחזיר אם תבעו מחיים", הרי דגם בריבית בעינן תביעה". המחלוקת הזו תלויה במחלוקת הרמב"ם והגאונים שהבאנו לעיל. לפי הגאונים, דהווי מצווה לשמים, ודאי כופין גם ללא תביעה, ואילו לפי הרמב"ם, הסובר שחיוב ממוני חייבה התורה את המלווה, הווי ככל השבת ממון, כגון גזלה ופרעון חוב, דאין ב"ד נוקקין ללא תביעה. ואכן בעל "קצות החושן" כתב דלגאונים אף ללא תביעה ב"ד יכפו

אותו. אולם קושיית הטי"ז על הסמ"ע מצריכה עיון, שהרי בשולחן ערוך נפסק דאין יורדים לנכסיו אלא כופין אותו ככל כפייה על המצוות, אי"כ צודק הסמ"ע שהשמיט את דברי רש"י וכתב בפשטות שחייב להחזיר גם בלי תביעת בע"ד. ומה שכתב רש"י "אם תבעו מחיים" הוא כשיטות הסוברות דהווי חיוב ממוני לשלם, ולכן בעיני תביעה.

אולם דברי שולחן ערוך נסתרים לכאורה. בשי"ע יו"ד קסא, ס"ק ה, נכתב: "ומכין אותו [כדי שיחזיר את הריבית] עד שתצא נפשו, אבל אין ביי"ד יורדין לנכסיו", וא"כ הווי חיוב לשמים. אך בסימן קס, ס"ק ה, נכתב: "אבל אם לקח ממנו ריבית וצריך להחזירו מועלת מחילה לפטרו כמו בגזל", וא"כ החיוב הוא ממוני ומהני מחילה. ועוד קשה מדברי הרמ"א (חו"מ, סימן פז, ס"ק לד): "אבל אם אמר שנתן לו כפו ליתן לו מתנה והוא כופר, פטור מהשבועה", וקצות החושן הביא את השי"ך: "לפי שהשבועה אינה עושה קנין להתחייב רק שמחוייב לקיים השבועה ולתת את המתנה, ואין שיך להשביע על זה" [הכוונה היא שאין להשביע לשבועת היסת שאינו בעל דבר להשביע].

והקשה קצות החושן: הרי בריבית קצוצה נמי אין יורדין לנכסיו, וא"כ הווי חיוב לשמים, ואפילו הכי נשבעין עליו כשתובעו (הלווה) לקחת ממנו ריבית, כמבואר ביו"ד סימן קעז. מכאן שהמלווה נשבע שבועת היסת שלא לקח ממנו ריבית, ואף שחיוב המלווה להחזיר ריבית הווי חיוב לשמים, ודומה לנשבע לתת מתנה, ושם אין המקבל יכול להשביעו היסת (שלא נתן לו) כיוון שהחיוב לתת הוא רק לשמים לקיים שבועתו, ומדוע אפוא בריבית, שגם בה חיובו הוא לשמים, יכול הלווה להשביע את המלווה שבועת היסת כאשר הוא טוען שעדיין לא החזיר המלווה את הריבית?

נוכל להסביר זאת על פי דברי בעל "שערי יושר" שהובאו בחידושי ר"י שמואל על מסכת גיטין. הוא מסביר, שבריבית, אף דהווי מצווה לשמים, המצווה לשמים היא לתת ממון לחברו. וכיון שכך, חשיב חברו בעל דבר ותובע, ולכן שייכת בזה שבועת היסת. ולא דמי זה לנשבע לתת מתנה, כיוון ושם המצווה היא דידיה לקיים שבועתו, כדי שלא יעבור על "לא יחלי", ואין המקבל נחשב כלל לבעל דבר לתבוע את המתנה. לפי זה מבוארים היטב דברי בעל שולחן ערוך שהבאנו. אין כאן מצווה ממונית, ולכן אין יורדים לנכסיו, אלא כופין אותו מדין כופין על המצוות, אבל מכל מקום כיוון שיסוד המצווה הוא כלפי חברו, כרצון התורה שחברו יקבל, בסוג כזה של מצווה נחשב הלווה לתובע ומשביע את המלווה שבועת היסת שיחזיר לו את הריבית. וכן מבואר היטב מה שנפסק בשולחן ערוך שמועלת מחילה בריבית; כיוון שהמצווה לשמים היא שהלווה יקבל את הריבית, לכן מהניא מחילתו של הלווה.

ומה שנכתב בשולחן ערוך (יו"ד, שמח, סעיף א) "דיורדין לנכסיו בצדקה", צריך לומר שצדקה היא חיוב ממוני שהטילה תורה, מה שאין כן בהחזרת ריבית שהיא מצווה לשמים להחזיר ללווה, ולכן אין יורדין לנכסיו. וכן כתב בעל "כסף משנה" (הלכות נחלות, פרק יא, הלכה יא) שצדקה היא חיוב ממוני, ולכן חל בה שיעבוד נכסים.

